

Початок війни

ЧЕРВЕНЬ – СЕРПЕНЬ 1939

Георгій Жуков, невисокий і кремезний командир кавалерійської дивізії, 1 червня 1939 р. отримав наказ негайно прибути до Москви. Сталінські чистки в Червоній армії, розпочаті 1937 р., й досі тривали, тому Жуков, якому вже колись висували обвинувачення, припустив, що потрапив до категорії «ворогів народу» і що його збиралися кинути до «м'ясорубки» Лаврентія Берії — так називали відділ НКВС, який займався допитами заарештованих.

Під час параноїчної кампанії «Великого терору» старших офіцерів почали розстрілювати одними з перших як троцькістсько-фашистських шпигунів. Загалом їх було заарештовано близько 30 тис. Багатьох представників найвищого командного складу стратили, а інших тортурами змусили зробити абсурдні зізнання. Жуков, над яким також нависла загроза стати жертвою репресій, тримав під рукою торбинку з усім необхідним на випадок ув'язнення ще відтоді, як двома роками раніше почалися чистки. Давно очікуючи цього моменту, він написав у прощальному листі своїй дружині: «А тебе прошу от про що. Не плач, намагайся триматися твердо, з гідністю і спробуй достойно пережити це непримне розлучення».

Та коли наступного дня Жуков прибув потягом до Москви, його не заарештували й не відвезли до тюрми на Луб'янці. Йому наказали з'явитися у Кремль до старого сталінського приятеля з 1-ї кінної армії часів громадянської війни маршала Климента Ворошилова, який тепер обіймав посаду міністра оборони. Під час чисток цей «посередній, безликий та інтелектуально обмежений» солдафон зміцнив свої позиції тим, що заповзято знищував талановитих командирів. Микита Хрущов із притаманною йому прямою пізніше назвав Ворошилова «найбільшим лантухом лайна в усій армії».

Жукову наказали вилетіти до Зовнішньої Монголії, де розташовувалася держава-сателіт Радянського Союзу. Там він мав прийняти командування 57-м особливим корпусом, до якого входили як підрозділи Радянської армії, так і монгольські війська, і завдати рішучої поразки японській імператорській армії. Сталін був дуже невдоволений тим, що попередній командир мало що спромігся зробити. Перед лицем гітлерівської загрози із заходу радянський керівник хотів покласти край японським провокаціям з території

маріонеткової держави Маньчжоу-Го. Суперництво Росії та Японії почалося ще за царських часів, і радянський режим добре пам'ятав про принизливу поразку Росії в 1905 р. За правління Сталіна кількість радянських військ на Далекому Сході значно зросла.

Японські військові були одержимі загрозою більшовизму. Відтоді, як 1936 р. Японія підписала Антиконтинентальний пакт із Німеччиною, напруженість між прикордонними підрозділами Червоної армії в Монголії та Квантунською армією постійно посилювалась. Рівень цієї напруженості значно зріс після низки дрібних прикордонних сутичок у 1937 р. і однієї великої у 1938-му — на озері Хасан, за 110 км на південний захід від Владивостока.

Японці були також розлючені тим, що Радянський Союз допомагав їхньому китайському супротивнику не лише економічно, а й танками Т-26, численним контингентом військових радників та літаками, пілотованими радянськими «добровольцями». Командири Квантунської армії були дуже невдоволені небажанням імператора Хірохіто дозволити їм в 1938 р. завдати Радянському Союзу масштабного удару. Така самовпевненість командирів ґрунтувалася на хибному припущенні, що Радянський Союз удару у відповідь завдавати не буде. Вони вимагали карт-бланшу діяти відповідно до ситуації в разі подальших прикордонних інцидентів. Їх спонукали егоїстичні мотиви. Тліючий конфлікт із Радянським Союзом змусив би Токіо не скорочувати, а збільшувати чисельність Квантунської армії. Її командування боялося також, що декотрі з їхніх підрозділів можуть відправити на південь воювати з формуваннями китайських націоналістів під проводом Чан Кайші.

Агресивна позиція квантунського керівництва знаходила певну підтримку в генеральному штабі імператорської армії в Токіо. Але представники військово-морського флоту і цивільні політики були вкрай занепокоєні таким розвитком подій. А ще більше занепокоєння викликав у них тиск з боку нацистської Німеччини, спрямований на те, щоб Японія визначила Радянський Союз своїм основним ворогом. Японське керівництво не хотіло втручатися у війну на північних територіях вздовж кордонів Монголії та радянського Сибіру. Цей розкол призвів до відставки уряду принца Коноє Фумімаро. Але в міру того, як неминучість війни в Європі ставала дедалі очевиднішою, сварки між урядовцями Японії та її вищим військовим керівництвом посилювались. Представники армії та праворадикальних кіл оприлюднювали і часто представляли в перебільшеному вигляді зростаючу кількість сутичок на північних кордонах. А командування Квантунської армії, не поінформувавши Токіо, видало наказ, який дозволяв командирам діяти відповідно до ситуації і завдавати каральних ударів супротивнику. Цей наказ пройшов під назвою так званої «прерогативи на оперативну ініціативу», яка дозволяла армійському командуванню, виходячи з міркувань безпеки, перемішувати військові підрозділи на власному театрі воєнних дій, не консультуючись з генштабом імператорської армії.

Номонганський інцидент, який у Радянському Союзі згодом назвали Битвою за Халхін-Гол (за назвою ріки), почався 11 травня 1939 р. Підрозділ монгольської кавалерії перетнув ріку Халхін-Гол, щоб випасти своїх невеличких кошлатих коників у широкому степу. Потім вони просунулися на 20 км від ріки, яку японці вважали кордоном, до великого села Номонган, яке, за твердженням представників Монгольської Народної Республіки, лежало якраз на лінії кордону. Маньчжурські підрозділи зі складу Квантунської армії відтіснили їх назад до Халхін-Голу, після чого монголи перейшли в контратаку. Сутички тривали з перемінним успіхом близько двох тижнів. Червона армія надіслала підкріплення, і 28 травня радянські та монгольські війська розгромили загін японців чисельністю 200 військовиків, знищивши при цьому кілька застарілих броньовиків. У середині червня радянські бомбардувальники здійснили наліт на низку об'єктів, а наземні війська просунулися до Номонгана.

Ескалація не змусила на себе чекати. Частини Червоної армії, дислоковані в цьому регіоні, отримали підкріплення із Забайкальського військового округу, на чому наполіг Жуков після свого прибуття 5 червня. Головна проблема для радянських військ полягала в тому, що їм доводилося вести бойові дії на відстані понад 650 км від кінцевої залізничної станції. Це зумовлювало необхідність масштабних логістичних заходів із залученням великої кількості вантажівок. Пересуватися доводилося ґрунтовими дорогами, які були такими поганими, що шлях туди й назад займав аж п'ять днів. Ці величезні труднощі певною мірою заколисали японців, які до того ж недооцінювали босздатність військ, які концентрував Жуков в тому регіоні.

Японці відправили до Номонгана 23-тю дивізію під проводом генерал-лейтенанта Комацубари Мітітаро, а також частини 7-ї дивізії. Для прикриття своїх підрозділів Квантунська армія вимагала різкого збільшення присутності авіації. В Токіо захвилювалися. Генштаб імператорської армії видав наказ, який забороняв удари у відповідь і яким сповіщалося, що до театру бойових дій будуть відряджені офіцери з метою оцінити на місці ситуацію і доповісти про неї в Токіо. Ця новина змусила квантунське командування поспішати, щоб завершити операцію до того, як генштаб встигне обмежити їхню ініціативу. 27 червня воно наказало своїм авіаційним підрозділам завдати удару по радянським базам у Зовнішній Монголії. Генштаб у Токіо страшенно розлютився і видав низку указів, якими всякі подальші дії авіації заборонялись.

У ніч на 1 липня японці форсували Халхін-Гол і захопили стратегічну висоту, яка загрозливо нависала над флангом радянських військ. Однак в результаті важких триденних боїв Жукову насамкінець вдалося відкинути японців за річку, організувавши стрімкий танковий контрудар. Захопивши частину східного берега, радянський командувач розпочав кампанію оперативного маскування. Потайки готуючи масштабний наступ, Жуков намагався створити у японців враження, що він вибудовує лінію стратегічної оборони. Розсилалися

недбало зашифровані повідомлення з вимогами доставляти якомога більше матеріалів для спорудження землянок і дзотів, через гучномовці транслювався шум інженерної техніки, зокрема механізмів для забивання паль, листівки під назвою «Що мусить знати радянський солдат в обороні» поширювалися в таких щедрих кількостях, що деяка їх частка потрапила до рук противника. Тим часом під покровом ночі Жуков приймав танкові підкріплення і вдало їх маскував. Водії вантажівок падали з ніг від втоми, підвозячи жажливими дорогами босприпаси від залізничної станції до лінії фронту.

23 липня японці знову пішли у фронтальний наступ, але прорвати оборону радянських військ їм не вдалося. Вони також мали проблеми з постачанням, а тому змушені були чекати, поки накопичаться ресурси для третього наступу. Однак японці не знали, що на той час Жуков уже встиг сконцентрувати угруповання чисельністю 58 тис. військових, посилене майже 500 танками і 250 літаками.

У неділю 20 серпня о 5:45 ранку Жуков розпочав свій несподіваний наступ: спершу була тригодинна артпідготовка, а потім в атаку пішли авіація і танки, а за ними — піхота і кавалерія. Спека стояла страшenna. За свідченням очевидців, при температурі понад 40 °С кулемети та гармати часто заклинювало, а поле битви затьмарили пилюка й дим.

Поки радянська піхота у складі трьох стрілецьких дивізій і десантної бригади сковувала в центрі більшу частину японських військ, Жуков кинув у наступ на флангах три бронетанкові бригади і дивізію монгольської кавалерії з метою оточити супротивника. Серед його танків, які з ходу форсували притоку Халхін-Голу, були Т-26, що їх Радянський Союз постачав республіканцям під час громадянської війни в Іспанії, а також швидкісні танки БТ-5 і БТ-7, які стали прототипами Т-34, найефективнішого середнього танка часів Другої світової війни. Застарілі японські танки не мали жодного шансу. Їхнім гарматам бракувало бронебійних снарядів.

Попри відсутність протитанкових гармат, японська піхота чинила відчайдушний опір. За розповідями очевидців, лейтенант Садакадзі кинувся на танк зі своїм самурайським мечем, але впав, скошений кулеметною чергою. Японські солдати відбивалися зі своїх дзотів, завдаючи величезних втрат атакуючим, які застосовували проти них вогнететні танки ОТ-26. Та Жукова власні втрати не турбували. Коли командувач Забайкальським фронтом, який прибув спостерігати за битвою, запропонував призупинити наступ, Жуков одразу відкинув пропозицію свого начальника. Якщо зупинити наступ, а потім поновити його, заперечив він, то радянські втрати зростуть удесятеро через «нашу нерішучість».

Незважаючи на принципову позицію японців — ніколи не здаватися, застаріла тактика й техніка Квантунської армії призвели до її принизливої поразки. Війська Комацубари були оточені й в результаті розгрому, який фактично перетворився на бійню, майже повністю знищені. Кількість загиблих

становила 61 тис. осіб. Червона армія втратила 7974 вбитими і 15 251 пораненими. На ранок 31 серпня битва скінчилась. Поки вона тривала, в Москві був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад, а на момент її завершення німецькі війська, готові до вторгнення, вже були зосереджені на кордоні з Польщею. Окремі сутички в районі Халхін-Голу тривали до середини вересня, але на тлі загальносвітової ситуації Сталін визнав резонним погодитися на японську пропозицію припинити вогонь.

Жуков, який ще недавно їхав до Москви, побоюючись арешту, тепер повернувся до неї, щоб отримати з рук Сталіна «Золоту зірку» Героя Радянського Союзу. Його перша перемога, цей світлий момент в тодішньому жахливому періоді, який переживала Червона армія, мала далекосяжні наслідки. На японців несподівана поразка справила вкрай приголомшливий ефект і водночас підбадьорила їхніх китайських ворогів — націоналістів та комуністів. В Токіо фракція прихильників «удару на північ», яка прагнула війни з Радянським Союзом, зазнала серйозної поразки, а партія «удару на південь», очолювана представниками військово-морського флоту, значно посилилась. На превелике роздратування Берліна, у квітні 1941 р. буде підписаний радянсько-японський пакт про ненапад, якраз за кілька тижнів до початку операції «Барбаросса» — вторгнення Німеччини до Радянського Союзу. Таким чином битва на річці Халхін-Гол здійснила вирішальний вплив на подальше рішення японців спрямувати свою агресію проти колоній Франції, Нідерландів та Британії у Південно-Східній Азії і навіть проти флоту Сполучених Штатів у Тихоокеанському басейні. Отже, подальша відмова Токіо напасти на Радянський Союз узимку 1941 р. зіграла ключову роль і стала одним із геополітичних поворотних пунктів як у війні на Далекому Сході, так і в боротьбі Гітлера не на життя, а на смерть із Радянським Союзом.

Стратегія Гітлера в передвоєнний період не була послідовною. Ще до того як напасти на СРСР, він сподівався створити альянс з Британією. Але потім запланував позбавити її вирішальної ролі на континенті, завдавши випереджувального удару по Франції. Для захисту свого східного флангу на той випадок, коли він спершу вдарить на захід, Гітлер наказав міністру закордонних справ Йоахіму фон Ріббентропу звернутися до Польщі з пропозицією створення альянсу. Поляки ж, не бажаючи дратувати Сталіна і слушно підозрюючи, що Гітлер приготував їхній країні роль сателіта, поставилися до цієї пропозиції вкрай обережно. Однак польський уряд із суто опортуністичних міркувань припустився серйозної помилки. Коли Німеччина 1938 р. ввійшла до Судетської області, польські війська окупували чехословацьку провінцію Тешин, на яку Варшава заявляла свої права як на етнічно польську територію починаючи з 1920 р., а також розширили кордони Польщі в Карпатах. Цей крок розлютив радянське керівництво, спричинивши критику з боку урядів Франції та Британії. Самовпевненість поляків зіграла на руку Гітлеру.

Польська ідея створення центральноевропейського блоку проти німецької експансії, «Третньої Європи», виявилася утопією.

Тож 8 березня 1939 р., незадовго до того, як його війська окупували Прагу, Гітлер заявив своїм генералам, що збирається розгромити Польщу. Він стверджував, що Німеччина, скориставшись польськими ресурсами, матиме змогу домінувати в Центральній Європі аж до півдня. Перш ніж вдарити у західному напрямку, Гітлер вирішив нейтралізувати Польщу не дипломатичними методами, а шляхом її загарбання. Він заявив також, що збирається знищити «єврейську демократію» у Сполучених Штатах.

Гітлер відібрав у Литви Мемельську область і вже 23 березня приєднав її до Східної Пруссії. Він прискорив виконання своєї військової програми, побоюючись, що переозброєння, яке здійснювали британці та французи, значно утруднить її реалізацію. А втім, він не сприймав всерйоз гарантію безпеки, яку дав Польщі Чемберлен у своєму виступі в Палаті громад 31 березня. 3 квітня він наказав своїм генералам розпочати розробку стратегічного плану нападу на Польщу під назвою «Вайс» і завершити її до кінця серпня.

Чемберлен, неохочий мати справу зі Сталіним через свої антикомуністичні погляди і переоцінюючи силу поляків, не поспішав створювати оборонний блок проти Гітлера в Центральній Європі й на Балканах. Фактично британська гарантія безпеки Польщі автоматично виключала з розкладу Радянський Союз. Цю кричущу помилку уряд Чемберлена помітив лише тоді, коли надійшли повідомлення про німецько-радянські торгові переговори. Сталін, який ненавидів поляків, був глибоко стривожений нездатністю британців та французів протистояти Гітлеру. Їхнє небажання залучити його в 1938 р. до обговорення долі Чехословаччини в Мюнхені цю тривогу лише посилювало. Сталін підозрював також, що британці й французи хотіли обманом змусити його наодинці воювати з Німеччиною, а самим — стати осторонь. Натомість йому хотілося, щоб капіталістичні країни воювали між собою, виснажуючи одна одну.

Сталін перевіряв наміри урядів Британії та Франції, запропонувавши їм 18 квітня створити альянс і підписати пакт, що ним передбачалася б допомога кожній центральноевропейській країні, над якою нависла б загроза агресії. Британці явно розгубилися й не знали, як на цю пропозицію відреагувати. Першим інстинктивним бажанням як графа Галіфакса, міністра закордонних справ, так і сера Олександра Кадогана, його незмінного заступника, було сприйняти такий демарш Радянського Союзу як «підступний». Чемберлен боявся, що згода на запропонований альянс лише спровокує Гітлера на подальші агресивні кроки. В дійсності ж вона підштовхнула фюрера до укладення власної угоди з радянським диктатором. Усе це викликало підозри у поляків та румунів. Вони цілком обґрунтовано боялися, що Радянський Союз вимагатиме пропуску своїх військ через їхню територію. Французи ж, з іншого боку, вбачаючи в Росії свого природного союзника проти Німеччини ще з часів Першої світової війни, сприймали ідею альянсу з нею значно позитивніше. Вони розуміли, що мають

діяти в тандемі з Британією, і тому натиснули на Лондон, щоб той погодився на спільні військові переговори з радянським режимом. Непевна реакція британців розчарувала Сталіна, тим паче, що він мав власні таємні плани щодо розширення радянських кордонів на захід. Він уже хижо позирав на румунську Бесарабію, Фінляндію, балтійські держави та східну частину Польщі, а передусім — на ті частини Білорусії та України, якими довелося поступитися 1920 р. Британці, нарешті визнавши необхідність пакту з Радянським Союзом, вступили в переговорний процес лише під кінець травня. Але Сталін підозрював — і небезпідставно — що британський уряд лише тягне час.

Ще менше довіри викликала в нього франко-британська військова делегація, яка відбула на переговори до Ленінграда не літаком, а тихохідним пасажирським пароплавом. Генерал Еме Думенк і адмірал сер Реджинальд Планкетт-Ернле-Ерле-Дракс повноважень ухвалювати рішення щодо підписання угоди не мали, а могли лише повідомляти Париж та Лондон про перебіг переговорів. Їхня місія була приречена на провал ще й з інших причин. Перед Думенком та Драксом стояла нездоланна проблема: наполягання Сталіна на пропуску Червоної армії через територію Румунії та Польщі. З такою вимогою жодна з цих країн погодитися не могла. Вони обидві інтуїтивно не довіряли ані комуністам взагалі, ані Сталіну зокрема. Час спливав, безплідні переговори затягнулися аж до другої половини серпня, та навіть французам, які дуже прагнули укласти угоду, не вдавалося переконати уряд у Варшаві піти на поступки в питанні транзиту радянських військ. Головнокомандувач збройних сил Польщі, маршал Едвард Ридз-Смігли, заявив, що «з німцями ми ризикуємо втратити нашу свободу, а з радянцями ми втратимо душу».

Гітлер, спровокований спробами британців та французів залучити Румунію до оборонного пакту проти подальшої німецької агресії, вирішив, що настав час замислитися про ідеологічно немислиме: про нацистсько-радянський пакт. Ріббентроп першим озвучив ідею нових стосунків під час зустрічі 2 серпня з радянським повіреним у Берліні. «Від Балтики і до Чорного моря не існує такої проблеми, яку ми не змогли б розв'язати між нами двома», — заявив він.

Ріббентроп не приховував агресивних намірів Німеччини щодо Польщі й натякнув на можливість поділу здобичі. Два дні по тому німецький посол у Москві зазначив, що Німеччина готова розглядати країни Балтії як сферу радянських інтересів. 14 серпня Ріббентроп виявив бажання приїхати до Москви на переговори. В'ячеслав Молотов, новий радянський міністр закордонних справ, висловив занепокоєння німецькою підтримкою японців, втягнених у конфлікт з Червоною армією по обидва боки від ріки Халхін-Гол, та все ж наполягав на продовженні обговорень, особливо щодо Балтійських держав.

Для Сталіна вигоди від потенційного пакту з німцями ставали дедалі очевиднішими. Насправді він подумував про замирення з Гітлером іще відтоді, як було досягнуто Мюнхенської угоди стосовно Чехословаччини. Один із підготовчих кроків у цьому плані було здійснено весною 1939 р. 3 травня

підрозділи НКВС оточили комісаріат закордонних справ. «Очистіть міністерство від євреїв, — наказав Сталін. — Заберіть звідти синагогу». Ветерана радянської дипломатичної служби Максима Литвинова змінив на посаді міністра закордонних справ Молотов, а кілька євреїв-співробітників комісаріату закордонних справ були заарештовані.

Угода з Гітлером дала б змогу Сталіну загарбати країни Балтії та Бессарабію, не кажучи вже про східну частину Польщі в разі німецького вторгнення до неї із заходу. А знаючи, що наступний свій крок Гітлер зробить проти Франції та Британії, радянський диктатор сподівався, що Німеччина виснажить свої сили в наступній кривавій війні між капіталістичними країнами. Тим часом це дало б йому змогу зміцнити Червону армію, ослаблену й деморалізовану репресіями, які він сам і організував.

А Гітлеру угода зі Сталіним дала б змогу розпочати війну — спершу проти Польщі, а потім проти Франції та Британії, навіть діючи при цьому самостійно. «Сталевий пакт» — міжнародний договір, підписаний 22 травня між Німеччиною та Італією, мало що значив, бо Муссоліні вважав, що його країна буде готова до війни лише в 1943 р. Однак Гітлер розраховував, що Британія та Франція, попри гарантії, утримаються від війни, коли він вторгнеться до Польщі.

А тим часом пропагандистська війна нацистів проти Польщі посилювалась. Поляків звинувачували в тому, що вони самі планують напасти на Німеччину. Гітлер усіяко уникав переговорів, бо не бажав, щоб поляки, в останню хвилину пішовши на поступки, позбавили його можливості розпочати війну.

Аби заручитися підтримкою німців, фюрер експлуатував їхню глибоку образу на Польщу через те, що їй, згідно з ненависною Версальською угодою, дісталася Західна Пруссія та частина Сілезії. Вільне місто Данциг та Польський коридор (створений для того, щоб Польща отримала вихід до Балтики), який відділив Східну Пруссію від решти рейха, постійно згадувалися як дві найбільші кривди, завдані Німеччині Версальською угодою. Але 23 травня фюрер заявив, що майбутня війна буде вестися не за Вільне місто Данциг, а за «життєвий простір» на Сході. Повідомлення про репресії проти мільйона етнічних німців у Польщі були перебільшеними й маніпулятивними. Річ у тім, що погрози Польщі з боку Гітлера спровокували польську владу на вжиття проти них дискримінаційних заходів, і в результаті близько 70 тис. «фольксдойче» наприкінці серпня втекли до рейха. Заяви поляків щодо вчинених німцями підіривних дій напередодні конфлікту були явно неправдивими. В усякому разі факти переслідувань етнічних німців у Польщі подавалися нацистською пропагандою в перебільшеному та спотвореному вигляді.

17 серпня, під час маневрів німецького війська на річці Ельбі, двох британських офіцерів з посольства, запрошені як спостерігачі, зазначили, що молоді німецькі військові були «надзвичайно самовпевненими і не сумнівалися в тому, що німецькі збройні сили зможуть впоратися з будь-яким

супротивником». Однак їхнє командування та старші чиновники з міністерства закордонних справ побоювалися, що вторгнення до Польщі може призвести до європейської війни. Та Гітлер був упевнений, що Британія не воюватиме. Він розраховував, що принаймні його майбутній пакт із Радянським Союзом заспокоїть тих генералів, які боялися війни на два фронти. Але 19 серпня, на той випадок, якщо британці з французами все ж таки оголосять війну, гросс-адмірал Еріх Редер віддав наказ швидкісним лінійним крейсерам «Дойчланд» і «Граф Шпее» (які преса іронічно називала кишеньковими лінкорами), а також 16 підводним човнам вийти в море й узяти курс на Атлантику.

Німецьке міністерство закордонних справ на Вільгельмштрассе 21 серпня об 11:30 висловило свою пропозицію підписати радянсько-німецький пакт про ненапад. Коли новина про згоду Сталіна на переговори дійшла до Гітлера в його альпійському «притулку» Берггоф у Берхтесгадені, він, як розповідали, тріумфально потряс у повітрі стиснутим кулаком, а потім гепнув ним об стіл, звертаючись до свого оточення: «Піймалися! Вони потрапили в мою пастку!» «Німці, сидючи по кав'ярнях, раділи, гадаючи, що йдеться про мир», — зазначив один співробітник британського посольства. А сам посол, сер Невіл Гендерсон, невдовзі доповідав у Лондон, що «перше враження в Берліні — це відчуття величезного полегшення... Віра німецького народу у здатність гера Гітлера досягати своєї мети без війни підтвердилася ще раз».

Британців ця новина вразила, а на французів, які покладалися на майбутній пакт зі своїм традиційним союзником Росією, вона справила ефект розірваної бомби. Однак найбільше обурилися, хоч як це дивно, Франко в Іспанії та японське керівництво. Вони почувалися зрадженими, бо їх не попередили про те, що ініціатор Антиконтинентівського пакту тепер прагнув альянсу з Москвою. В результаті уряд в Токіо пішов у відставку, а для Чан Кайші та китайських націоналістів ця новина стала серйозним ударом.

23 серпня Ріббентроп здійснив свій історичний політ до радянської столиці. Коли два тоталітарні режими ділили Центральну Європу в таємному протоколі, між ними під час переговорів виникло кілька розбіжностей. Сталін вимагав собі всю Латвію, на що Ріббентроп погодився лише після схвалення Гітлера, отриманого по телефону. Після підписання публічної та таємної частин пакту про ненапад Сталін підняв тост за Гітлера, сказавши при цьому Ріббентропу, що знає, «як сильно німецький народ любить свого фюрера».

Того самого дня сер Невіл Гендерсон вилетів до Берхтесгадена з листом від Чемберлена, який відчайдушно намагався в останню мить відвернути війну. Але Гітлер лише звинуватив британців у тому, що вони підштовхнули поляків зайняти антинімецьку позицію. Гендерсон, попри те що був стійким прихильником політики умиротворення, нарешті переконався в тому, що «сфрейтор війни попередньої прагнув стати переможним генералісимумом війни наступної». Того самого вечора Гітлер віддав збройним силам наказ підготуватися до вторгнення в Польщу через три дні.

24 серпня британське посольство в Берліні о 03:00 ранку отримало з Лондона телеграму з кодовим словом «раджа». Дипломати, дехто й досі в піжамах, почали палити секретні папери. Опівдні всім британським підданам було оголошено про необхідність покинути Німеччину. А посол, хоч і не встиг виспатися після поїздки до Берхтесгадена, того вечора грав у бридж з працівниками посольства. Наступного дня Гендерсон знову зустрівся з Гітлером, який повернувся до Берліна. Фюрер запропонував підписати пакт із Британією після того, як він захопить Польщу, але Гендерсон ошелешив його заявою, що для будь-якої угоди з Британією йому доведеться відмовитися від нападу на Польщу, а також забратися з Чехословаччини. На що Гітлер знову повторив свої слова про те, що коли війні судилося бути, то нехай вона почнеться зараз, а не коли йому буде п'ятдесят п'ять чи шістдесят. Того ж вечора, на превеликий подив і щире потрясіння фюрера, був офіційно підписаний англо-польський пакт.

У Берліні британські дипломати очікували найгіршого. Один із них у своїх спогадах написав: «Ми перенесли весь свій особистий багаж до бальної зали посольства, яке починало нагадувати залізничний вокзал «Вікторія» після прибуття потягу з пасажирами». Німецькі посольства та консульства у Британії, Франції та Польщі отримали розпорядження наказати німецьким підданам повернутися до рейха або перебраться до нейтральних країн.

У суботу 26 серпня німецький уряд скасував урочистості з нагоди 25-ї річниці битви під Танненбергом. Насправді ж цю церемонію готували як прикриття концентрації військ у Східній Пруссії. Старий лінкор «Шлезвіг-Гольштейн» прибув до Данцига на день раніше — згодом з дружнім візитом, але при цьому польський уряд заздалегідь оповіщений не був. Артилерійські погреби лінкора були наповнені снарядами для обстрілу польських позицій на півострові Вестерплятте біля гирла Вісли.

Того вікенду населення Берліна насолоджувалося чудовою погодою. Пляжі на березі озера Ванзее повнилися плавцями та відпочивальниками, що засмагали під яскравим сонцем. Схоже, вони були далекі від думки про війну попри попередження щодо введення карткової системи розподілу харчів. Співробітники британського посольства заходилися допивати запаси шампанського у винному льосі. Вони вже встигли помітити посилену присутність на вулицях військових, багато хто з яких був узутий у нещодавно видані жовті чоботи, ще не потемнілі від взуттєвого крему.

Початок вторгнення був запланований саме на той день, але Гітлер, приголомшений рішимістю Британії та Франції підтримувати Польщу, відклав його увечері попереднього дня, очікуючи на ознаки британської невпевненості. Підрозділ бранденбурзьких командос осоромився, коли, не отримавши вчасно наказу, яким скасовувався наступ, вторгся до Польщі й захопив стратегічно важливий місток. Однак поляки подумали, що то була просто провокація нацистів, а не підготовчий крок до агресії.

Гітлер, і досі сподіваючись перекласти на Польщу провину за початок війни, вдався до переговорів як із Францією та Британією, так і з Польщею. Але це було не що інше, як огидний фарс. Він не надав польському уряду жодного пункту для переговорів, не запросив із Варшави емісарів, а кінцевою датою призначив 30 серпня. Гітлер відкинув також пропозицію уряду Муссоліні виступити на переговорах посередником. 28 серпня він знову наказав збройним силам бути готовими до вторгнення 1 вересня.

Тим часом Ріббентроп відмовився зустрічатися з послами Польщі та Британії. Це відповідало його звичці займати позицію відстороненого спостерігача, коли він зверхньо дивився в нікуди перед собою, ігноруючи присутніх і немовби вважаючи нижче своєї гідності ділитися з ними своїми думками. Насамкінець він погодився прийняти Гендерсона опівночі 30 серпня — якраз коли скінчився термін подачі так і не озвучених мирних пропозицій. Гендерсон зажадав дізнатися, якими конкретно ті пропозиції були. Ріббентроп «дістав довжелезний документ», доповідав згодом Гендерсон, «який він прочитав мені німецькою, точніше, не прочитав, а швидко пробубонів надзвичайно роздратованим тоном... Коли він закінчив, я, звісно, попросив його показати мені той документ. Та гер фон Ріббентроп категорично відмовився це зробити, зневажливим жестом кинув його на стіл і сказав, що документ втратив чинність, оскільки польський емісар на дванадцятую ніч до Берліна так і не прибув». Наступного дня Гітлер видав директиву № 1 про початок операції «Вайс», тобто вторгнення до Польщі, яке планувалося протягом попередніх п'яти місяців.

У Парижі з похмурим смиренням чекали на подальший розвиток подій, пам'ятаючи про понад мільйон французів, загиблих у попередній війні. А в Британії на 1 вересня була оголошена масова евакуація дітей з Лондона, проте більшість населення все ще сподівалася, що лідер нацистів просто блефує. Поляки таких ілюзій не мали, втім ознак паніки у Варшаві не зафіксували — навпаки, була рішучість захищатись.

Фінальна спроба нацистів сфабрикувати казус беллі, тобто привід для розв'язування війни, була надзвичайно характерною для їхніх методів. Цей акт чорної пропаганди спланував і організував Райнхард Гейдріх, заступник рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера. Гейдріх ретельно підібрав групу найбільш довірених есесівців, яким належало зобразити напад на пост німецької митниці та радіостанцію біля прикордонного міста Гляйвіц, а потім зачитати в ефірі повідомлення польською мовою. Після цього есесівці мали застрелити кількох переодягнених у польську уніформу в'язнів концтабору Заксенгаузен, які перебували б під впливом наркотиків, а їхні тіла залишити як докази. Увечері 31 серпня Гейдріх зателефонував офіцеру, відповідальному за реалізацію цього плану, і промовив кодову фразу, що означала початок операції: «Бабуся померла!» Моторошна символіка полягала в тому, що першими жертвами Другої світової війни в Європі судилося стати в'язням концтабору, вбитим заради брехні.

2

«Тотальне знищення Польщі»

ВЕРЕСЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1939

На світанку 1 вересня 1939 р. німецькі війська вишикувалися в готовності перетнути польський кордон. Для всіх військових, окрім ветеранів Першої світової, це мав бути перший бойовий досвід. Залишившись у темряві, заглиблені у власні думки, вони, як і переважна більшість солдатів, зважували свої шанси на виживання або на гідну смерть. Один командир танка так описував примарне нічне довкілля на кордоні Сілезії, де їхній підрозділ чекав наказу запустити двигуни: «Темний ліс, повний місяць і легенький туман над поверхнею землі — сцена просто фантастична».

О 04:48 перші снаряди прилетіли з боку моря поблизу Данцига. То лінкор «Шлезвіг-Гольштейн», ветеран Ютландської битви 1916 р., вийшов у передранковій темряві на бойову позицію біля півострова Вестерплатте і відкрив вогонь по польській фортеці зі своїх головних гармат 280-міліметрового калібру. Опісля рота морських піхотинців, яка ховалася на борту лінкора, спробувала захопити на березі плацдарм, але змушена була відступити, зазнавши важких втрат. У самому Данцигу поляки-добровольці кинулися на захист центральної пошти на Гевеліусплац, однак вони мали обмаль шансів встояти проти нацистських штурмовиків, есесівців та регулярних військ, що були потайки завезені до міста. Майже всіх вцілілих після цієї битви поляків німці стратили.

На громадських будівлях з'явилися нацистські транспаранти, загуділи церковні дзвони, почалися арешти священників, учителів та інших відомих діячів польської громади. Для того щоб впоратися з потоком нових в'язнів, довелося терміново розширювати концтабір Штуттгоф, розташований неподалік.

Відкладення Гітлером вторгнення до Польщі на шість днів дало змогу вермахту додатково мобілізувати й розгорнути двадцять одну піхотну дивізію і дві моторизовані. Загалом німецьке угруповання налічувало тепер майже 3 млн солдатів і офіцерів, 400 тис. коней, 200 тис. автомобілів та інших транспортних засобів. Із них 1,5 млн були підтягнуті до польського кордону заздалегідь, і багатьом з них видали холості патрони, зберігаючи видимість маневрів. А коли холості патрони наказали замінити бойовими, то всі подальші сумніви щодо завдання, яке стояло перед військами, відпали.

На відміну від німців, польські збройні сили не були повністю розгорнуті, бо уряди Британії та Франції попередили Варшаву, що дочасна мобілізація й приведення збройних сил у бойову готовність може стати для Гітлера підставою для нападу. І поляки відклали наказ про загальну мобілізацію аж до 28 серпня, а потім знову скасували його наступного ж дня, коли британці та французи ще раз закликали їх зачекати, до останнього покладаючи надію на переговори. Остаточний наказ був відданий 30 серпня. Ці вагання породили хаос. Тому станом на 1 вересня на бойових позиціях опинилися лише близько третини з 1,3 млн погано озброєних польських воєнків.

Єдиним завданням поляків було протриматися, доки французи не почнуть свого обіцяного наступу на заході. Головнокомандувач генерал Моріс

Гамелен 19 травня гарантував, що французька армія виступить «основною складовою своїх сил» не пізніше 15-го дня після того, як уряд країни оголосить загальну мобілізацію. Але час та географія зіграли проти поляків. Німці доволі швидко дійшли до центру країни, наступаючи зі Східної Пруссії на півночі, Померанії й Сілезії на заході та з підконтрольної Словаччини на півдні. Не знаючи про існування таємного додатку до пакту Молотова — Ріббентропа, польський уряд не виділив достатніх сил для захисту східних кордонів країни. Думка про подвійне вторгнення, скоординоване нацистами та радянською стороною, видавалася неймовірним політичним парадоксом.

1 вересня о 04:50 німецькі війська, зосереджені для наступу на кордоні з Польщею, почули гудіння літаків, що наближались. «Штуки» (скорочено від *Sturzkampfflugzeug*, загальноприйнята назва пікіруючого штурмовика «Юнкерс-87»), «месершміти» і «хейнкелі» пролітали над головами військових, і ті втішалися, знаючи, що невдовзі люфтваффе завдасть по польських аеродромах випереджувального удару. Офіцери попередили солдатів, що поляки в обороні вдаватимуться до підступних методів, використовуючи вдягнених у цивільне снайперів і здійснюючи акти саботажу. Солдатам сказали також, що польські євреї «приятно ставляться до більшовиків та недругів Німеччини».

План вермахту полягав у тому, щоби вторгнутися у Польщу одночасно з півночі, заходу та півдня. Наступ мав стати «швидким та безжальним», з використанням бронетанкових колон та авіації, щоб не дати полякам часу й можливості організувати належну лінію оборони. Частини групи армій «Північ» наступали з Померанії та Східної Пруссії. Їхнім завданням було об'єднатися, перетнувши данцигський коридор, і далі спільно наступати у південно-східному напрямку на Варшаву. Група армій «Південь» під командуванням генерал-полковника Герда фон Рундштедта мала наступати у швидкому темпі з Південної Сілезії на Варшаву широким фронтом. Мета полягала в тому, аби ці дві армійські групи відрізали основну частину польських військ на західному боці Вісли. 10-та армія, яка здійснювала наступ по центру серпоподібного виступу, мала найбільшу кількість моторизованих підрозділів. Праворуч від неї 14-та армія повинна була наступати на Краків, тоді як три гірськострілецькі дивізії, одна танкова дивізія, моторизована дивізія та три словацькі дивізії мали завдати удару в напрямку півночі з контрольованої німцями маріонеткової держави Словаччини.

Того самого ранку, коли почалося вторгнення, у центрі Берліна есесівські вартові стали ланцюгом уздовж Вільгельмштрассе та Паризер-плац — то Гітлер мав проїхати з рейхсканцелярії до будівлі «Кроль-опери». Саме там засідав рейхстаг після сумнозвісної пожежі, яка спопелила будівлю парламенту менш ніж через місяць після того, як нацисти прийшли до влади в 1933 р. Виступаючи в «Кроль-опері», фюрер заявив, що його помірковані й цілком обґрунтовані вимоги до Польщі (які він так і не пред'явив уряду

у Варшаві) були відкинуті. Цей «мирний план із шістнадцяти пунктів» опублікували того самого дня — то була цинічна спроба продемонструвати, що відповідальність за конфлікт несе саме Польща. Під радісні вигуки депутатів рейхстагу Гітлер заявив про повернення Данцига до рейха. Доктор Карл Якоб Буркхардт, верховний комісар Ліги Націй у Вільному місті Данцигу, був змушений піти зі свого поста.

В Лондоні, після того як було отримане чітке підтвердження факту агресії, Чемберлен видав наказ про загальну мобілізацію. Протягом попередніх десяти днів Британія здійснювала перші кроки в плані підготовки до війни. Повномасштабної мобілізації Чемберлен вирішив не проводити, бо це могло спровокувати ланцюгову реакцію по всій Європі — як у 1914 р. Пріоритетом були протиповітряна оборона та захист узбережжя. Щойно прийшла новина про німецьке вторгнення, як настрої радикально змінились. Тепер уже ніхто не вважав, що Гітлер блефує. І країна, і депутати в Палаті громад були налаштовані значно рішучіше, ніж роком раніше під час Мюнхенської кризи. І все ж кабінету міністрів та міністерству закордонних справ знадобився цілий день, щоби скласти ультиматум Гітлеру з вимогою вивести свої війська з Польщі. Однак навіть у завершеному вигляді цей документ не сприймався як справжній ультиматум, бо він не містив кінцевого терміну виконання.

Наступного дня, після того як французька рада міністрів отримала повідомлення від Робера Кулондра, свого посла в Берліні, Даладєс видав наказ про повну мобілізацію. Як згадував один із присутніх, саме слово «війна» на нараді міністрів не прозвучало. Замість нього використовували лише евфемізми. Були видані вказівки про евакуацію дітей як з Парижа, так і з Лондона. Поширювалася думка, що військові дії розпочнуться з масованих авіаційних нальотів. В обох столицях запровадили затемнення у вечірній та нічний час.

У Парижі новина про вторгнення викликала шок, оскільки протягом кількох останніх днів залишалися надії на те, що загальноєвропейського конфлікту таки вдасться уникнути. Жорж Бонне, міністр закордонних справ та один із найзаповзятіших прихильників політики «замирення», звинуватив поляків у тому, що вони «стоять на тушій і впертій позиції». Він і досі збирався, долучивши Муссоліні як посередника, укласти ще одну угоду на кшталт Мюнхенської. Утім загальна мобілізація вже тривала, і потяги з резервістами відходили з паризького Східного вокзалу до Меца і Страсбурга.

Тож не дивно, що з огляду на таку нерішучість польський уряд у Варшаві почав побоюватися, що союзники знову перелякались. Навіть політики в Лондоні підозрювали, виходячи з розпливчастості ультиматуму та відсутності крайнього терміну його виконання, що Чемберлен може спробувати уникнути виконання обов'язку перед Польщею. Але Франція та Британія просто втілювали традиційну дипломатичну процедуру, таким чином немовби підкреслюючи свою відмінність від противника, який сповідував принципи неоголошеної блискавичної війни — бліцкригу.